

УДК 821.161.2-6.09Бар(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-44>

АНТИТОТАЛІТАРНИЙ ДИСКУРС ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА БАГРЯНОГО

ANTI-TOTALITARIAN DISCOURSE OF IVAN BAHRIANYI'S EPISTOLARY

Михида І. С.,

orcid.org/0009-0006-5498-3155

*аспірант кафедри української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка*

У статті здійснено спробу аналізу окремих зразків епістолярної спадщини Івана Багряного в анти тоталітарному контексті. Цьому сприяє розуміння важливості антиімперського вектору українського літературознавства та необхідності висвітлення вагомих джерел, які посилюють національний код. Листування митця вважаємо невід'ємною складовою його багатогранного доробку, який репрезентує послідовну патріотичну та гуманістичну позицію як основні світоглядні орієнтири, сформовані ще на початку творчого шляху та засвідчені тогочасною критикою. Звертаємо увагу на значення епістолярію І. Багряного для розуміння естетичних та суспільно-політичних поглядів письменника, який перебував у постійному діалозі з сучасниками щодо культурної боротьби України та ефективного спротиву тоталітарному режиму в еміграції.

У центрі дослідження – листи Івана Багряного до таких осіб, як Дмитро Андрієвський, Розалія Винниченко, Єжи Гедройць, а також зворотня кореспонденція від Володимира Винниченка. Передусім розглядаємо ці тексти не з метою доповнення біографічних відомостей про письменника, а для інтерпретації анти тоталітарного дискурсу його спадщини. Обрані фрагменти епістолярію І. Багряного свідчать про глибоке осмислення процесів, що відбувалися в Україні та еміграційному середовищі, виняткову антиімперську й демократичну позицію. Письменник однозначно висловлюється проти Радянського Союзу, використовуючи експресивно забарвлену лексику: «м'ясорубка», «рабство», «терор» та ін. Знаковим засобом оцінки ситуації є також іронія, зокрема в прагненні розповісти про «совєцький «рай» та найменуванні роману «Сад Гетсиманський» «Брат» для привернення уваги французької аудиторії. У цих посланнях чітко окреслено намір провадження культурного спротиву засобами інтелектуального протистояння та примноження обізнаності про СРСР серед носіїв англійської та французької мов.

Ключові слова: анти тоталітарний дискурс, І. Багрянний, епістолярій, мегатекст, світогляд.

The article makes an attempt to approach the analysis of certain samples of Ivan Bahrianyi's epistolary heritage in the anti-totalitarian context. This is facilitated by an understanding of the importance of the anti-imperial vector of Ukrainian literary studies and the need to highlight significant sources that strengthen the national code. We consider the artist's correspondence to be an integral part of his multifaceted work, which represents a consistent patriotic and humanistic position as the main worldview guidelines formed at the beginning of his career and confirmed by the criticism of the time. We draw attention to the importance of Bahrianyi's epistolary for understanding the aesthetic and socio-political views of the writer, who was in constant dialogue with his contemporaries about the cultural struggle of Ukraine and effective resistance to the totalitarian regime in exile.

The study focuses on Ivan Bahrianyi's letters to such individuals as Dmytro Andrievsky, Rosaliya Vynnychenko, and Jerzy Giedroyc, as well as correspondence from Volodymyr Vynnychenko. First of all, we are considering these texts not to supplement biographical information about the writer, but to interpret the anti-totalitarian discourse of his legacy. The selected fragments of Bahrianyi's epistolary testify to a deep comprehension of the processes that took place in Ukraine and the emigrant environment, as well as to his exceptional anti-imperial and democratic position. The writer unequivocally speaks out against the Soviet Union, using expressive vocabulary: «meat grinder», «slavery», «terror», etc. Irony is also a significant means of assessing the situation, in particular in the desire to talk about the «Soviet “paradise”» and the title of the novel «The Garden of Gethsemane» as «Brother» to attract the attention of the French audience. These messages clearly outline the intention to conduct cultural resistance through intellectual confrontation and to increase awareness of the USSR among English and French speakers.

Key words: anti-totalitarian discourse, I. Bahrianyi, epistolary, megatext, worldview.

Постановка проблеми. Іван Багряний – одна із яскравих постатей української літератури ХХ ст. Його творчість повсюдно охоплена пафосом протистояння тиранії та утвердження свободи духу, що пронизує як художні тексти, так і публіцистику й епістолярну спадщину. Цим визначаємо антирадянську ідейну спрямованість як основу життєвої позиції та прагнемо підтвердити ці міркування приватними думками самого автора в його листуванні з однодумцями.

Епістолярій І. Багряного має не лише літературну цінність. Це також вагома складова українського історико-культурного надбання, де викладено не тільки особисті переконання письменника, а й широкий контекст ідеологічної боротьби, яка вирувала за життя митця та не вщухає досі. Тому важливо здійснити спробу дослідження епістолярної спадщини І. Багряного як для глибшого розуміння його світогляду, так і для зміцнення сучасних позицій щодо суспільно-політичної ситуації та формування шляхів культурного спротиву. Уважаємо, що *антитоталітарний вектор* сучасних літературознавчих студій має зайняти своє місце серед інших засобів культурно-мистецького впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя і творчість І. Багряного не залишали байдужими ні його сучасників, ні дослідників другої половини ХХ ст. й початку ХХІ ст. Це була критика за осуд Радянського Союзу (О. Правдюк) та схвальні відгуки за те ж саме (Г. Костюк, В. Гришко, О. Тарнавський та ін), які є особливо цінними, бо створені ще за життя письменника й у тих самих умовах, що його твори, а також літературознавчі розвідки М. Балаклицького, О. Гаврильченко, М. Жулинського, Л. Михиди, Ю. Шевельова, О. Шугая та ін.

Щодо всього обсягу доробку І. Багряного, до якого з-поміж іншого входить його листування та публіцистика, яке належить до *мегатексту письменника* [1, с. 20], в науковому полі представлено менше досліджень. Проблеми вивчення епістолярію митця порушено в напрацюваннях Н. Колошук [2], Г. Мазохи [3], Л. Михиди [4], Ю. Мицика, І. Тарасенко [5]. Н. Колошук зі зверненням також до «мемуаристики і критики» зазначає, що естетичним та суспільно-політичним поглядам І. Багряного на сьогодні приділено недостатньо уваги, хоча, як і У. Самчук, він заслуговує на «принаймні нестереотипний підхід» [2, с. 98].

Наше зацікавлення листуванням митця пояснюємо тим, що в попередніх літературознавчих розвідках *епістолярій* І. Багряного, на думку Л. Михиди, був переважно засобом уточнення біографічних відомостей, жанрово-стильової своєрідності тощо [4, с. 19]. Уважаємо його придатним і для *актуалізації антитоталітарних інтенцій* письменника, сформованих безпосереднім життєвим досвідом, непересічним інтелектуальним обдаруванням та гуманістичною спрямованістю. Це важливо не лише в контексті звеличення конкретного українського митця, а й у межах культурної боротьби, яка точиться вже не одне століття.

Мета дослідження полягає в аналізі зрізків епістолярної спадщини Івана Багряного як складової його мегатексту, що містить важливі антитоталітарні маркери та демонструє особливості стійкої світоглядної позиції письменника. Прагнемо на конкретних прикладах простежити взаємозв'язок між особистими переконаннями письменника та його літературною і громадсько-політичною діяльністю.

Завдання дослідження:

1. з'ясувати передумови осмислення антитоталітарного дискурсу мегатексту І. Багряного;
2. окреслити актуальний стан вивчення епістолярної спадщини митця в українському літературознавстві;
3. визначити основні маркери антитоталітарного наративу в листуванні з Д. Андрієвським;
4. проаналізувати листування І. Багряного із та Є. Гедройцем, Володимиром та Розалією Винниченками як свідчення його поглядів на механізми культурного опору та просування української літератури у світовому просторі.

Результати дослідження допоможуть відкрити нові перспективи для аналізу літературної спадщини І. Багряного в контексті опору радянському режиму (і його сучасному нащадку) та культурної самоідентифікації української нації впродовж її тернистого історичного шляху.

Об'єктом при цьому є епістолярій І. Багряного, впорядкований О. Коновалом у сучасній збірці «І. Багряний. Листування. Володимир Винниченко, Єжи Гедройць та інші. 1946–1963»,

виданій «Фоліо» в 2024 році [6]. Зокрема взято до уваги листування з Дмитром Андрієвським, Володимиром та Розалією Винниченками, Єжи Гедройцем. *Предметом* літературознавчої розвідки визначено *маркери антитоталітарного дискурсу* та відповідні *світоглядні орієнтири*, які І. Багрянний вербалізує в міжособистісній комунікації.

Виклад основного матеріалу. Творчий шлях І. Багряного тривав із 1921 р. до кінця життя, який письменник зустрів у тривалій еміграції – втечі від переслідувань радянською владою. СРСР, який був прямим нащадком Російської імперії, взяв на озброєння жорстокий і підступний тоталітарний режим, повністю зберігши політичну структуру «материнського» утворення, де на чолі стоїть верховний деспот, підпертий найвпливовішими прихильниками, які, тим не менш, плазують перед вождем, та захищений бездумним і безчуттєвим каральним апаратом (за П. Іванишином) [7]. І. Багрянний активно виступав проти цього й, не менш важливо, дійсно **БУВ** проти, що має підтвердження на перетині різних джерел мегатексту: критики, публіцистики та епістолярію [1].

Антитоталітарна спрямованість творчості письменника, яку потенційно можна розглядати і як спрямованість власне особистості особливо вияскравлюється в гостро критичній рецензії О. Правдюка (1931 р.) на історичний роман у віршах «Скелька», який І. Багрянний видав у 1930 р. ще до свого тридцятиріччя. Вороже налаштований текст «Куркульським шляхом. Про творчість Багряного» насправді досить влучно розкриває «ідеологічно-мистецький шлях» [8, с. 506] ще молодого митця, який уже цілком визначився зі світоглядними орієнтирами. Зокрема, «поет незадоволений з сучасності, вона йому осоружна, тому він глузує з неї, або шукає способів змінити її» [8, с. 506], що свідчить про стійкість І. Багряного до впливу пропаганди та глибоке розуміння дійсності, яке стимулює прагнення змін, принаймні за допомогою творчості. О. Правдюк теж це бачить у ранніх пробах пера поета: «Своїм виступом в «Ave Maria» Багрянний довів, що він не тільки не мириться з радянською дійсністю, а й має намір боротися проти неї, змінити її» [8, с. 512].

Збереження та примноження цих ідей спостерігаємо протягом усього творчого шляху І. Багряного та в різних складових його мегатексту, де вагоме місце посідає листування, в якому письменник виявив неабияку продуктивність через те, що приблизно з 1944 року опинився за кордоном, але прагнув підтримувати зв'язок із «відомими особистостями української діаспори та друзями і колегами з УРДП» [6, с. 6]. О. Коновал зазначає, що вдалося зібрати не весь епістолярій Багряного, бо «він не залишав собі копій» через «брак паперу та інших засобів для копіювання», а архіви його адресатів часто знищувалися після їхньої смерті [6, с. 7]. Однак на сьогодні видано двотомник «Листування» (2002 р., «Смолоскип») та три томи «Листування 1946–1963» від видавництва «Фоліо» (2024 р.), де постає міцна й чітко сформована *світоглядна база*, більше того – її *монолітність*, вербалізована через емоційно забарвлені концепти [9], у якій *тоталітарний режим – однозначний ворог*.

Однією з найбільш досліджуваних наразі є кореспонденція з У. Самчуком, яку розглядають Н. Колошук, М. Пангелова та ін. У цій статті пропонуємо обмежитися окремими листами зі збірки «І. Багрянний. Листування. Володимир Винниченко, Єжи Гедройць та інші. 1946–1963» (2024 р.), де з урахуванням предмету дослідження звертаємо увагу на епістолярій із Д. Андрієвським, сім'єю Винниченків та Єжи Гедройцем.

Лист до Дмитра Андрієвського від 14 листопада 1958 р. можна вважати одним із ключів до *політичних та націософських поглядів* І. Багряного, адже тут ідеться про ставлення письменника до націоналізму та його бачення актуальних державницьких процесів у контексті протистояння радянському режиму. На заваді об'єднання й становлення Української держави, на думку І. Багряного була проблема «нормальних людських стосунків між т. зв. «гнилими демолібералами» й «праведними націоналістами» [6, с. 21], попри те, що з цими людьми, «активними і пробоевими», вони (діячі УНР та ОУН – І. М.) разом «вирвалися з більшовицької м'ясорубки», «окрилені таки полум'яною вірою в українську людину» [6, с. 21]. Антитоталітарні маркери тут висловлено у влучній метафорі на опис СРСР, а також у первинному патріотизмі, що вів різні

політичні угруповання, перешкодою яким стало те, що загальна більшість не змогла поладнати між собою: «не доросли ми до об'єднання, не склали іспиту, не можемо сягнути вище пупа групових амбіцій до розуміння великого й конче необхідного, загальнонаціонального» [6, с. 21].

Про *боротьбу за поширення української культури* на широкий загальний англійською та французькою мовами йдеться в листуванні з Володимиром та Розалією Винниченко. У збірці, впорядкованій О. Коновалом, розміщено не так багато зразків цієї кореспонденції: кілька листів В. Винниченка до І. Багряного 1950 року без відповідей адресата, які, можливо, не збереглися, та листи І. Багряного вже до Розалії Винниченко із 7 червня 1951 року після смерті її чоловіка [6]. Однак є свідчення про важливість цих текстів, адже Л. Михида з посиланням на О. Шугая зазначає, що І. Багряний писав В. Винниченку ще в 1948 р., «надсилаючи своєму кумиру збірку поезій «Золотий бумеранг» та висловлюючи «глибоку пошану та вдячність» за натхнення в творчості [4, с. 26–27], тобто йдеться про певний ідейний вплив Винниченка на Багряного та вагомість спілкування двох визначних інтелектуалів ХХ століття.

Позаяк безпосередньо читаємо листи саме до Розалії Винниченко, то основні *антитоталітарні акценти* аналізуємо за цими текстами. Зокрема в листі від 7 червня 1951 р. йдеться про потребу активного культурного протистояння, до якого постійно вдається ворог: «Справа та хилиться сюди й туди, точиться ціла боротьба навколо цього – *росіяни перешикоджають скрізь і як тільки можна*. Але все може скінчитися нашою перемогою» (курсив наш – І. М.) [6, с. 96]. І. Багряний вважає цей напрям діяльності досить важливим та продуктивним, адже режим йому активно протистоїть, а, значить, має слабкість.

У листі Розалії Винниченко 18 листопада 1955 р. І. Багряний сміливо *називає речі своїми іменами*, що свідчить про тверезий свідомий погляд, підкреслений, з-поміж іншого, раціональними міркуваннями щодо книгодрукування й попиту аудиторії: «якщо книга буде, на погляд видавництва, варта уваги, то бажано, щоб до неї була додана коротенька передмова якогось відомого автора, от, скажімо, ДАВІДА РУССЕ, як відомого борця проти *советського рабства й невільництва та комуністичного терору Кремля*» (курсив наш – І. М.) [6, с. 100]. Надаючи діям Кремля такі однозначні дефініції, І. Багряний підкреслює свою *світоглядну позицію* й прагне донести її до іншого народу – хоча б через авторитет «якогось відомого автора», чим актуалізує прагнення популяризації своєї викривальної праці тощо.

З іншого боку, письменник не має ілюзій щодо бажання іноземців неодмінно й негайно дізнатися правду про СРСР, ще й із біблійним підтекстом. Тому пропонує іншу назву, досить іронічну, крізь яку проглядає глибоке розуміння хибної репрезентації Радянського Союзу як об'єднання «*братніх*» республік у світовому інформаційному просторі: «Тепер щодо назви: мені чомусь хочеться, щоб французьке видання цієї книги мало *іншу назву*, а саме – «БРАТ». Цікавий знати Вашу думку, як людини, що знає французьку публіку й її смаки та *психологію*. Чомусь мені здається, що така біблійна назва, як «САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ», шкодитиме книзі як титул, що не мобілізуватиме уваги французького читача. Але я про психологію сучасних французів нічого не знаю, тому хочу знати Вашу думку» [6, с. 98].

Цей наратив продовжується в листі до Єжи Гедройця від 30 жовтня 1950 р., де митець пише про переклад своєї книги французькою: «для письменника, який поставив собі за мету гідно *зреванжуватися з московською деспотією*, це було б найбільш бажаним» (курсив наш – І. М.) [6, с. 391]. Тяглість його намірів знаходить вираження у словах: «скажу Вам щиро, що я про це мріяв довгі роки в советських казематах, а саме – про змогу крикнути на весь світ страшну правду про советський «рай» та про трагедію людей в нім» [6, с. 391], що підкреслює наскрізний *антитоталітарний дискурс епістолярію* цього періоду життя (1950-ті).

Натомість листи до В. Винниченка, які передували цій кореспонденції, не розміщено в збірнику, тож маємо до аналізу лише зворотню кореспонденцію. У цьому теж можна визначити деякі антитоталітарні акценти з особливою увагою до демократичних принципів. В. Винниченко в листі від 12 грудня 1950 р. пише: «Щодо вміщення в «Укр. вістях» моєї статті «Два спростовання», то мені було б щиро сумно, коли б редакція відмовилась її надрукувати. Не

того, що її не було б тепер надруковано, а того, що це якраз *Ваша газета* відмовилась би, та газета, яку я вважаю за *справді демократичну* і яка навіть в останньому числі сама себе характеризувала як ту *трибуну*, на якій можуть забрати слово члени укр. еміграції з одмінними від її поглядів позиціями в різних питаннях» [6, с. 90].

Ці ж тези повторено й у наступному листі від 27 грудня 1950 р після, вочевидь, якогось пояснення щодо публікації, яке не цілком вдовольнило В. Винниченка, але засвідчило *поміркованість* і деяку *обережність* І. Багряного в збереженні газети з її *основною ідеологічною позицією*: «Ви пишете про американців у зв'язку із загрозою закриття «Укр. вістей» за статтю Мовчана «Демократія!». Я з Вами цілком згожуюсь і боюсь цієї «демократії», яка затуляє рота за критику її дій... От я й подумую іноді: чи не того редакція «УВ» не друкує мої «Два спростовання», що не згожується з деякими думками в них, що хоче іти шляхом американської «демократії» й «закрити» мого рота?» (курсив наш – І. М.) [6, с. 93].

За цими твердженнями та чіткою позицією в листах до Розалії Винниченко Іван Багряний постає як раціональна та поміркована особистість зі стійким світоглядом та прагненням до розширення культурного впливу України за кордоном шляхом популяризації викривальних матеріалів, де однозначно відображено жорстокий тоталітарний режим.

Висновки. Отже, епістолярна спадщина Івана Багряного є важливою складовою його мегатексту, що уможливило поглиблене осмислення світоглядних орієнтирів митця. Ці документи підтверджують його непохитну антитоталітарну позицію, що корелює з художньою та публіцистичною творчістю. Аналіз листування з Дмитром Андрієвським, Єжи Гедройцем, Володимиром і Розалією Винниченками дозволив виявити у текстах письмового спілкування повторювані ключові маркери антитоталітарного дискурсу: опозиційність до радянської системи, віру в силу культури як інструменту опору, підтримку єдності національного духу, критику політичного розбрату як перешкоди до державної консолідації апатії, а також стратегічне бачення ролі української літератури у світовому контексті. Знаковою є позиція І. Багряного як активного ініціатора інтелектуального спротиву, який не обмежувався творчістю, а був активним політичним діячем, що постійно перебував у діалозі з однодумцями та конструктивних дискусіях із опонентами. Митець доповнює образ гідної України – незалежної, відкритої до світу, заснованої на гуманістичних і демократичних цінностях. Це спонукає розглядати його епістолярій як важливу складову високоінтелектуального протестного наративу, що підсилює культурний код нації в умовах екзистенційної загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михида С. Психопоетика українського модерну : Проблема реконструкції особистості письменника. Кіровоград : «Поліграф – Терція», 2012. 357 с.
2. Колошук Н. У. Самчук та І. Багряний у пошуках «великої літератури» (на матеріалі мемуаристики, епістолярії та критики). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Філологія»*. 2006. № 742. Вип. 48. С. 97–109.
3. Мазоха Г. Епістолярій митців діаспори як реалізація їх світоглядних та естетичних позицій. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Т. 2, вип. 21. С. 202–207.
4. Михида Л. Іван Багряний: таємниці творчої лабораторії. Мала проза. Київ : Український пріоритет, 2014. 352 с.
5. Мицик Ю., Тарасенко І. Два невідомих листи Івана Багряного. *Сіверянський літопис*. 2024. (6). С. 132–137.
6. Багряний І. Листування. Володимир Винниченко, Єжи Гедройць та інші. 1946–1963. Упорядники та автори передмов: Олексій Коновал і Сергій Козак. Харків : Фоліо, 2024. 397 с.
7. Іванишин П. Убити дракона. Московський міф і його ліквідація. Київ : Крила, 2024. 128 с.
8. Правдюк О. Куркульським шляхом. *Багряний І. Вибрані твори* / упоряд., автор передем. та приміток М. Балаклицький. Київ : Смолоскип, 2006. С. 506–520.
9. Івашина О. Марія Матіос у мегатексті: проблема моделювання психосвіту. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2023. Вип. 2 (205). С. 64–69. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-205-9>.